

TƏRANƏ ZEYNALOVA
ADU
tzeynalova65@gmail.com

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ DİSKURS VƏ MƏTN

Açar sözlər: diskurs, nitq, proqressiya

Key words: discourse, speech, progression

Ключевые слова: дискурс, речь, прогрессия

Kommunikasiya tədqiqatçıları kommunikasiyanın daha effektiv olmasını necə təmin etmək, yəni anlaşılmaqlıqlara gətirən səbəbləri, onların aradan qaldırılma metodlarını və ya onların minimuma endirilməsi üçün nəyi bilmək və nəyin nəzərə alınmasını, mühasibin daha düzgün anlaşılması üçün kommunikasiya məqsədinə necə nail olmağın suallarına cavabları araşdırırlar.

Mövcud elmi və bədii ədəbiyyatda ünsiyyətin, daha doğrusu, insanlar arasında informasiya mübadiləsinin müxtəlif variantları və kommunikasiya prosesində bu fərqlərin insanların bir-birini anlaması və qavramasına necə təsir etməsi ilə bağlı faktlara rast gəlmək mümkündür. Sosial psixoloqların göstərdikləri kimi, informasiya mübadiləsinin nəticəsi kimi kommunikativ təsir yalnız o zaman mümkün olur ki, kommunikator və resipient eyni və ya oxşar kodlaşdırma və dekodlaşdırma sisteminə yiyələnmiş olsun. Bununla belə kommunikasiya prosesində müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin eyni dildə danışarkən belə, bir-birlərini anlamamaları onunla bağlı olur ki, anlaşması təkcə dil bilməyi deyil, eyni zamanda aləmi bilməyi tələb edir. Bu mənada T.A. Van Deyk diskursa dair də çoxlu fikirlərin müəllifidir.

Qeyd edək ki, ünsiyyət prosesində nitqin qavranılması və anlaşılması özünəməxsus yer tutur. Belə güman etmək olar ki, verilən nitqdə informasiyanın kodunun açılması bir növ mətni yaratmağın əks ardıcılığını təkrar edir. Dinləyici nitq axınında sözü seçərək, onun mənasını açır. Qrammatik qaydalara yiyələnməklə, leksemlərin bir-birilə əlaqəsini açır, bununla da verbal məlumatın məzmunu, mənasını bildirir. Lakin aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu olduqca mürəkkəb bir işdir. Şübhəsiz ifadənin anlaşılmasında leksik-qrammatik biliklər mühüm rol oynayır. Lakin anlama əhəmiyyətdən mənaya doğru gedən passiv mexaniki hərəkət deyildir. Bu olduqca mürəkkəb psixoloji prosesdir. Bu iş ifadədəki ümumi fikrin axtarılmasından başlanır ki, burada dinləyicinin dil şüurunda mühüm rol oynayan qabaqlayıcı inikas yaranması mühüm rol oynayır.

Danışiq aktı dilin yeganə realizə imkanındırsa, burada baş verən fizioloji və psixoloji proseslər ani və öləri xarakter daşısa da eyni zamanda bu prosesdə hər dəfə təkrarlanan konstant əlamətlər var ki, bunlar baş verən danışiq aktının arxasında dil sisteminin durmasından xəbər verir. Danışanla dinləyənin ünsiyyətə girməsi, onların eyni dil sisteminin daşıyıcıları olması ilə bərabər, həm də onlardan eyni zaman kəsiyində ünsiyyətə girmələri tələb olunur. Bu zaman yeni-yeni “info” daxil olması diskursiv performansların sayını artırır. Məsələn:[1] “Archie was not a man who readily allowed himself to become worried, especially about people, who were not in his own immediate circle of friends, but in the course of the next week he has bound to admit that he was not altogether easy in his mind about his father-in-law’s mental condition.[2] He had read all sorts of things in the Sunday papers and elsewhere about the constant strain” (P.G.Wodehouse. A Tale of a Grandfather s.120). Misalda dilin kommunikativ funksiyası baxımından əvəzliliklərin işlənməsi üçün şərait yaradılmışdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi əvəzliliklərin işlənməsi üçün mütləq məna və ya mənalar əvvəlki cümlədən oxucuya tanış olmalıdır. Əks təqdirdə, yuxarıda deyildiyi kimi, əvəzliyin ifadə etdiyi məna aydın olmayacaq. Odur ki, əvəzliliklərin mətnyaratmada rolu cümlənin əvvəlində işlənən söz və ifadədən asılıdır. Bu əvəzliliklərin mətn yaratması üçün mütləq hər hansı bir makro mətn olmalıdır. Bizim isə əvəzliyi hədəf seçməkdə məqsədimiz onun Temanı-məlumunu bildirməsidir. O, yalnız sintaktik “donuq” deyil, dinamik (dəyişkən) funksiyanı da yerinə yetirir. Qeyd etdiyimiz kimi, əvəzlik artıq qeyd olunanı bildirir, çünki o artıq məlum olanı əvəz edir. Yəni kontekstdən məlum olur ki, dinləyənin (oxucunun) işarə edilən predmet haqqında artıq müəyyən məlumatı var. Yuxarıdakı [1] cümlədəki “Archie” sözünü “he” şəxs əvəzliyi [2] cümlədə əvəz edərək, ləğvetmə sahəsi yaratmışdır. [2] cümlə [1] cümlənin semantik mənasının açılmasına zəmin yaratmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində diskursun yaranması maraq doğurur. Aşağıdakı cümlələrə nəzər salaıq:

[1] Nataşanın Yovşanlıya gəldiyi bir ay olardı ki, qız bu bir ayda Ələmgilin darvazasından cəmi iki dəfə çölə çıxmışdı: birində Vələdgilə, birində rayon mərkəzinə-Əhədgilə qonaq getmişdi.

[2] O bu kəndin içini-çölünü görməmişdi, burda Sadayla qol-qola, çiyin-çiyinə gəzməmişdi.

[3] O o başdan gedib, gecəyarısı qayıdırdı, həmişə də yorğun-arğın.

[4] Nataşaya ən çox yer eləyən o idi ki, Saday ağsaqqallar yanında, atası olan yerdə onu danışdırmırdı. (İ.Məlikzadə. s.70)

Burada temalar söyləmin elə bir məxsusi sintaktik fonudur ki, bu fon söyləmin rematik hissəsinin üzə çıxmasına xidmət etmişdir. [2] və [3] cümlələrdəki “o” əvəzliyi prinsip etibarilə özündən əvvəlki kontekstə

tuşlanmışdır. Cümlənin məntiqi-qrammatik səviyyəsində aparıcı rola malik olmuşdur. Buradan da belə nəticəyə gəlinir ki, temalarsız irəliyə addım atmaq mümkün deyil. Onlar fikrin gələcək inkişafına zəmin yaradırlar. [4] cümlədə “O idi ki” sözləri növbəti tematik ləğvetmə sahəsi yaratmışdır.

Görünən odur ki, aktuallaşmış cümlə üzvünün güclü və zəif mövqeləri eyni zamanda mətndə fikrin inkişafı prosesinə müxtəlif təsirlər göstərir. Aktuallaşmanın güclü mövqeyi qonşu cümlələrin bir-birinə ideal şəkildə qovuşmasına xidmət edir, çünki bu halda adətən, əvvəlki cümlənin xəbərdən sonra işlənən, yəni ən son məqamda işlənən reması təbii şəkildə ondan sonra gələn qonşu cümlənin temasına çevrilir. “Bir saatdan sonra dostlar yığışdılar görüş yerinə. Burada söhbətin içərisində çözlənirdi xoş anlar və xatirələr.” Bu cümlə tipində fikir öz inkişafını təbii şəkildə bir cümlədən o biri cümləyə ötürür. Rəmanın və təmanın bilavasitə yanaşı işlənməsi fikrin zəncirvari inkişafına xidmət edir. Fikir hərəkətinin proqressiyası o zaman zəifləyir ki, tema və rəmanın əlaqəsi distant olur. Belə ki, onların arasında başqa cümlə üzvü olur. Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində aktuallaşmanın güclü mövqeyi söz sırasının kəskin şəkildə pozulması nəticəsində əldə edilir. Dilçiliyin tədqiqinin cümləyə bağlılığını qrammatikanın maksimum birliyi kimi başa düşmək olar. Buna görə də, cümlələrin baş verdiyi daha geniş kontekstlərə baxmaqla, diskurs cəhdlər öyrənilir. Məsələn; Have you got any free time this morning? I might have later on if that meeting’s off. They were talking about putting it later. You can’t be sure. Hər bir cümlə ayrılıqda öyrənilə bilən və qrammatik tərkiblər formasında, leksik mənada və sair tədqiq oluna bilər. Lakin aydındır ki, cümlələr iki şəxs arasında qarşılıqlı söhbətin daha böyük hərəkətinin bir hissəsini təşkil edir. Cümlələr biliyin, məlumatın bölüşdürülməsini təşkil edən bir neçə əlaqələrdən ibarətdir. “That meeting” göstərir ki, hər iki şəxs hansı iclas haqqında danışirlar. Bəzi hallarda cümlənin mənası söhbətdə əvvəlcə olmuş biliyin və ya məlumatın aydınlaşdırılmasında doğru olaraq izah edə bilər.

Məsələn: You can’t be sure.

Beləliklə, məlumatın əsas və yeni məzmunu remadır. Rəma cümlənin kommunikativ mərkəzidir. Cümlənin reması məlum olmayanın ifadəsidir, nüvəsidir, əsas məlumat burada mərkəzləşir. Tema və rəma üzrə üzvlənməyə aktual üzvlənmə deyilir. Məhz, danışan üçün bu cür üzvlənmə zəruri və əhəmiyyətlidir. Çünki danışan şəxs konkret şəraitlə əlaqədar müxtəlif kommunikativ məqsəd güdə bilər. Buna görə də eyni sintaktik tərkibə malik cümlələrin aktual üzvlənməsi müxtəlif ola bilər. Aktual üzvlənmə məntiqi-qrammatik baxımdan üzvlənməlidir. Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan tema və rəma cümlənin məntiqi-semantik karkasıdır.

Məhz cümlələr birliyi nitq fəaliyyəti üçün əsas olan informasiya sığınacağına çevrilə bilər.

Mətnin linqvistik nəzəriyyəsinin işlənməsi müasir dilçiliyin inkişafının ümumi istiqaməti üçün aktualdır. Belə ki, bu cür mətn nəzəriyyələri kommunikativ-proses modelini qurmaq üçün lazımlıdır.

Diskursla mətnin adı filoloji ədəbiyyatlarda yanaşı addımlasa da onlar arasındakı fərq istisna olunmur.

Bu fərqlər aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

1. Diskurs pragmatikdir, mətn linqvistik kateqoriyadır.
2. Diskurs prosesin kateqoriyasıdır, mətn nəticə kateqoriyasıdır.
3. Diskurs abstrakt konstruksiyadır, mətn aktualizasiyadır.

Beləliklə, ünsiyyətin ümdə vəzifəsi məlumatı ötürmək və ötürülən məlumatı başa düşməkdən ibarətdir ki, bu da əsasən cümlələr vasitəsilə gerçəkləşir. Son nəticə olaraq tekst meydana gəlir ki, bu da hər bir dil daşıyıcısı üçün önəmlidir. Elə buna görə də, hər bir dil daşıyıcısı danışığının səslənməsini, bu danışığıdakı söz düzümünü və ikisinin bir yerdə ifadə etdiyi mənəni müşahidə edərək, informant rolunda çıxış edir. Dilçinin tədqiq edərək çıxardığı qanunauyğunluqları hər bir dil daşıyıcısı kortəbii olaraq, hər gün həyata keçirir, cümlələr düzəldir, onun tərkibini dəyişir, dediklərinə əlavələr edir, daha yaxşı anlaşılmaq üçün saysız-hesabsız eksperimentlər aparır, sanki bir dilçi kimi söz və ifadələri seçib götürür. Bu proses ünsiyyət boyu danışanla dinləyən öz məqsədlərinə çatmasına qədər davam edir[4,s.200].

Ədəbiyyat

1. Дэвидсон Д. Что означают метафоры? МЛ 1990. 410 с.
2. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000). Екатеринбург, 2001, 410 с.
3. Макормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры – М: П. 1999, с. 81-85
4. F.Veysəlli. German dilçiliyinə giriş. B.2003. Təhsil, NPM. s. 297
5. Lakoff G. Johnson M. Metaphors we live by. Chicago. 1980.

T. Zeynalova

Discourse and text in modern linguistics

Summary

This article deals with the discourse in linguistics. The author emphasizes the role of discourse. Referring to the works of scientist that have been researched in this field of linguistics she emphasizes that since its emergence the discourse caught the attention of linguists and new researches

appeared. It is noted that this gives us more power to understand the communication process clearly and use the language more competently.

Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching and learning.

Т. Зейналова

Дискурс и текст на современном лингвистике

Резюме

В статье речь идёт о дискурса в сфере лингвистики. Автор пытается раскрыть роль дискурса. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область лингвистики, а также подчеркивает ее важность в текстовой лингвистике. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите.

Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru